

**СВОБОДАТА И ДЪЛГЪТ В ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ
НА РЕПРОДУКТИВНОТО ПОВЕДЕНИЕ**

ПЕНКА НАЙДЕНОВА, ГЕНОВЕВА МИХОВА

Център за демографски изследвания и обучение, ИИНЧ,

Българска академия на науките

penka.naydenova@abv.bg, g.mihova@abv.bg

FREEDOM AND DUTY IN EXECUTION OF REPRODUCTIVE BEHAVIOR

PENKA NAYDENOVA, GENOVEVA MIHOVA

Centre for demographic studies and training, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract

The cognitive nature and interconnectedness of the categories of freedom and duty in their correlation to the demographic system, mainly with its reproductive elements, is clarified. The invariable regular influence of the natural-biological factors influencing the manifestations of the targeted categories is emphasized. Their responsibility to these factors in the field of personal freedom, responsibility and duty is presented with its peculiar expression humanity. Emphasis is placed on the role of demographic policy in helping to take into account the relationship between systems, science and their categories. At the same time, it relies on the achievement of a balanced and stable course of with demographic processes, in which to harmonize to a greater extent personal attitudes and preferences with public needs for the reproduction of human capital as a resource in development.

Keywords: reproduction, duty, freedom, generation, demographic policy.

Въведение

Това са две понятия от интелектуално емоционалния свят на човека. Наричан от себе си homo sapiens и демонстриращ най-властното си съществуване над глобалната атмосфера на планетата Земя, той се приема за отличие от всички други животински същества. Всъщност той е част от тях и носи белезите им, забравил в надмощието си, че свободата и дългът са негови понятия – с дълбока познавателна и действена същност. Те са просто негов израз на поведението му в околната среда, от която е създаден и съществува, възпроизвеждащ се като всички други същества. Всичко това е известно, но

не е известно дали този човек свързва тези две категории и понятийни обяснения с демографската си съдба или съответно с тази наука и емпиричност, която разкрива закономерностите на неговото раждане и умиране или естествено и физическо движение. Как именно отразено в демографски смисъл се проявява осъществяването на възпроизводството на човека, се явява по-тесен въпрос. А неговият източник е един единствен, глобално животински – раждането и раждаемостта.

Целта на настоящето изложение е да се посочи връзката на демографската категория раждаемост или плодовитост и възпроизводство със съответните категории свобода и дълг и насоките на демографската политика очертани в страната ни.

За познавателните категории и понятията свобода и дълг

Познавателният смисъл на категориите свобода и дълг има дълъг исторически път на философско осмисляне и обсъждания от множество поколения, живеещи през вековете в различни условия и степени на развитието. Промените в настоящия XXI век, повлияващи всички системи естествено достигат и до социалната система на човека и неговия интелектуално емоционален свят. Следователно засягат системата на този свят, чийто елементи са свободата и дългът.

Свободата е понятие зад което стоят няколко категории с философско познавателно съдържание, избистрено с векове. В случая ние се позоваваме на свободата като поведенческо проявление при избор в определени условия на личностно и общностно равнище, свързано с друга резултативна демографска категория – на фертилното поведение и резултата от репродуктивността. Това е създаването на ново заместващо поколение от раждането и растежа на децата. Проявите на свобода и дълг тук са съсредоточени в личностното поведение в зависимост от взаимовръзката между мъжа и жената. Свободата и дългът са своеобразно формиращи се и двустранно отговорни за новото поколение. Дългът е едновременно природен и социален, присъщ на всяко живо същество, което трябва да се пресъздава, за да може популацията да просъществува.

Така демографската категория поколение, етимологично свързваща понятията репродуктивност, фертилност, раждаемост се свързва с двойствеността на личностните преживявания в определена социална среда в съответствие на развитието, за различни

временни и териториални разграничения. Тук има специфични отличия и различия в категориите поради взаимно пресъздаващи се природобиологични и социални закономерности. Емпиричното обхващане и оценка на явленията е трудна и непостигната задача. Има все пак събития, които са с признаци водещи до известни изводи. В тях демографските характеристики, медико-здравните, психологичните, социалните проучвания и т.н. имат съответно значение. Тези проучвания водят до теоретизиране на проблема и до управленски решения с отражение на този факт, дори когато не е напълно осъзнат.

Понятието дълг покрива няколко категории в многостранните дейности на хората. Теоретизирането му е предмет на различни науки и политики. Връзката между тях е от специален интерес, особено ако произтича от различни области на научното и емпиричното познание. Своеобразието при въвеждане на понятието дълг в демографските параметри е идентично на това за свободата, но следвайки принципите им можем да отличим не само свързващи, а и противопоставящи се елементи, което усложнява проявите на системите и затруднява опознаването.

Свободата и дългът в демографските процеси и репродуктивно поведение

Поведението на хората, категоризирано като свобода и дълг по същество е сложно поради намесата на природо-биологичните фактори. Тази сложност е двустранно утежнена в осъществяване на възпроизвеждането на поколенията и репродуктивното поведение. Природо-биологичните фактори се проявяват при два субекта – създателите на поколения, родителите и родените от тях. Отговорните за свободата и дълга са също два неизменни субекта с различни природни функции – на бащата и майката и отговарящи на различна физиологична и емоционална натовареност. Тогава стои вече въпросът към двата партньора на възпроизводствения процес – еднакво ли е отношението към свободата и дълга, резултат на самостоятелно изпълнение или синхронизирано решение ли е възпроизводството на създаването от двамата партньори ново поколение. В този случай под възпроизводство (по-точно възпроизвеждане) се разбира създаване на нов човек (ново поколение), в смисъл на раждане и на неговото отглеждане (физиологично) и като индивид на дадена общност (Найденова, П., 2021) в определено време и територия и степен на развитие. Следователно дълговата

отговорност е от два индивида с различно разбиране и поведение, както и възможност за свободно решение, а обектът, зависим от създателите е един. Синхронизираното решение на двата индивида не винаги се осъществява, което води до различен изход за обекта, зависим от осъществяване на свободата и дълга на двамата партньори (с раждане, аборт, детство с два или един родител, местоживеене). Възпроизводството на едно население при това зависи от сбора на решенията, от колективното, масово утвърждаване от дадена общност (родова, етническа, териториална, държавна и т.н.).

Явно, че трябва да се знае поведението на отделните партньори и участието им в агрегираното поведение с някакво отклонение от общото или осреднено, придобиващо нови свойства. Те се измерват като признаци и се установяват статистически (като средни с отклонения от тях и измерена вероятност или доказана стохастичност на конкретно изучавана действителност). Този е пътят на изследване на репродуктивността. Тя носи биологични и социални белези на индивидуално и статистическо (масово) равнище. Проявите на свобода и дългова отговорност могат да се класифицират като индивидуални и социални или общностни. Те съществуват в действителността и знанията за тях предполагат емпирични наблюдения от статистически и социологичен характер с повече признаци спрямо демографските. Това е и пътят за изучаване на нашата действителност и участие в управлението на проявите на свобода и дългова отговорност.

Предизвикателствата на репродуктивността при съвременните прояви на свободата и дълга

Отчитайки измененията в категориите свобода и дълг в конкретното им проявление в определени времеви и териториални ограничения на съответните явления и процеси, приемаме, че макар и рядко или непълно отбелязвайки, те се проявяват и в репродуктивността. Включително и при специфичния състав на човечеството. Признаците им у нас са отбелязвани, макар и неподчинени на понятията свобода и дълг. Изявите им са многостранни и многобройни, но агрегирани показатели не съществуват. Събитията и проявленията на категориите изискват отговорни личностни и общностни статистико-стохастични наблюдения. В този случай отбелязвайки ги тук като предизвикателства просто напомнят за тяхното съществуване и важност по пътя на

развитието и управлението. Оправданието за изменения в категориите и необходимостта от синтезиране на знанията за тях произтичат от историческите промени в страната, отчетени в края на първите две десетилетия на XXI век. На съвременните поколения са известни тези фундаментални изменения. Те са свързани с оценки на три поколения, така че съвпаденията са относителни.

За всички е известно, макар интерпретирано и изучавано различно, че в течение на три предходни десетилетия досега под надслова преход стана смяна на т.н. база и надстройка (нарочно споменатата тук терминология). Известните структурни изменения означават преход от една т.н. социалноикономическа структурирана формация към друга, от социалистическа напълно държавна собственост на социализма към старата, отпреди 45 години спрямо 1989 г. частна собственост на капитализма или сега наричаната пазарна икономика с модернизирани в съвремието форми на въздействие.

Успоредно, като самоуправляваща се със собствени инертни сили, въздействани и от икономическо-социалните и др. фактори в този преходен период се променя моделът на демографската система. По време на социализма страната е преодоляла демографския преход (на спад в раждаемостта и смъртността с очаквания модел на равномерна и устойчива тенденция на стабилно население с постоянно нараснал темп на раждаемост и спад на смъртността). Това е времето на положителен естествен прираст и очакваното раждане на 9-милионния гражданин в средата на 80-те години на изминалия век. От 90-те години нататък започва спад на раждаемостта (от 18-16‰ към 8-9‰) и повишаване на смъртността, довеждащи до постоянен отрицателен прираст, нараснал досега от 4 на 6‰ средногодишно при раждаемост 9-8‰, а смъртност от 12-16 – 18-20‰ и неизвестно колко повече в условията на пандемията. Още не е ясна преценката за допълнителните загуби от нея и за числения спад на населението от смъртност и емиграцията, намаляваща най-силно фертилния състав и притокът на растящо поколение.

Породиха се няколко демографско-социални явления. Те са израз на менталния преход, паралелен на икономическия и демографския. С еуфорията в представите и действията в демократична действителност изборът на поведение се променя, свободата в решенията за родителството се въздейства от други фактори. Има се предвид, че всяка възможност за свободен избор е фактически предоставяне на варианти за избор в зависимост от усложнените се условия и промени в действащите фактори.

Началото на прехода и първото пречупване на една установена и действаща икономическо-социална система – неочаквано, силно и непознато, масово внесе безработицата сред един трудов народ, чийто доход и жизнена издръжка е само от трудовата ангажираност без притежание на производствени средства и имоти. Липсата на доход при традиционната загриженост и отговорност за децата затруднява отглеждането и раждането им.

Заетостта на жените не е дотогава ограничител на най-случващия се модел на семейно планиране – две деца в нуклеарно семейство при държавна политика за стимулиране на раждаемостта. Моделът гарантира стабилно население при фертилност (деца на една жена над 2 деца). Общо той е съгласуван между семейните партньори при трудова заетост и доходен принос на двамата. По-силна отговорност за родителските грижи имат жените. Към 90-те години на века те съставляват 52% от заетите в страната при общо по-ниски доходи, но повече посвещавани за отглеждане на децата. Пречупването през прехода на дотогавашната линия на ограничения за изравняване на равнопоставеността на жените и мъжете при новите обстоятелства промени повече свободният избор на жените. Те повече числено и амбициозно се втурват към кариерно изграждане, и дотогава превъзхождащи мъжете по степен на образование, по-дисциплинирани и отзивчиви в трудополагането. В условията на безработицата успяват да се вместят общо по-бързо в нови работни места и да затвърдят самочувствието си на доходоносни. Извърнали поглед към действителността на развитите страни, особено в младия си състав, жените се отвръщат от семейния пример на родителите, женитбеността спада от 8 на 3.5%, и раждаемостта остава по-близка до европейската много по-дълго. Нарасна раждаемостта на извънбрачните деца до 54-55%, повечето отглеждани от майките от конкубинални съжителства или като еднородителски семейства – разведени, разделени, овдовели (при винаги по-висока смъртност сред мъжете). Тези общи признаци са доказателство, че взаимният избор за раждане и посвещение на децата все повече се разпада. Оптимистичната стъпка в кариерното развитие, съчетани с осъществяване и отглеждане на децата принадлежи на жените. В нея се съдържа запазеният майчински инстинкт и ненапълно осъзнато, но подтикващо чувство на родова принадлежност и националност като дълг към тях и живота. Нека си припомним, че преди 4-5 десетилетия в целия свят, както и у нас се даваше гласност на програмата

Планиране на семейството, иницирана от ООН. Нейната валидност, основателно отпаднала, се крепи на семейния договор на двамата партньори да имат определен брой деца с възможности да ги отгледат и образуват като качествено ново поколение. Социолозите у нас упорито изследват тогава условията за разликата между желаниа и реализирания брой деца. Никога не го свързват с разминаване на вижданията и противоречията в избора на родителите да имат определен брой деца. В реалния живот то много често съществува и влияе на модела на възпроизводството под мъжкия диктат в семейството. Разпадът му в развитите страни (оценяван от някои европейски демографи като Втори демографски преход) позволява разкриването на дискриминация и насилие над свободата в семейството.

Прояви на битови насилия има и в извънбрачните съюзи или свободни връзки между мъже и жени, скрепени с любов, материални и др. интереси или сексуалност. При всички споменати форми на общуване между мъжа и жената с тяхната природна репродуктивност и съзнание за свобода в избора на решение има значение общностната рамка и степента на развитие и възпитание под грижите на държавата. Човекът в настоящето търпи влиянието им и отговаря на класическото определение на свободата (и поведението на човека) като осъзната необходимост. Така тук се вмества и възприемането на дълга. Животът подсказва широкото излизане от старите тези и рамки, включително при осъществяване на репродуктивността по решенията на мъжа с неговите подходящи и властови позиции. От една страна, често това се смесва със сексуалността и репродуктивните възможности, повече и по-силно от мъжете. Стремещт към майчинство и отговорност се проявява винаги по-силен от жените и се налага неизменно в сегашния избор на жените при примиряване с жертвеност в реализиране на собствения живот. Има случаи за сериозно неразбирателство между партньорите в събитията, свързани с нежелана бременност. Мъжете често и настоятелно приемат ликвидиране на случилото се събитие на принуда и домашно насилие, дори убийства. При разделяне на партньорите – развод или др. майките почти винаги се борят за настойничество над децата и риска да се натоварват с материалната издръжка, възпитание и израстване на децата. Тяхната свобода при избора е подтиквана от естествения инстинкт в подкрепата на раждаемостта и съзнанието за дълг в изграждане на новото, заместващо поколение и грижи за него до края на живота им. Имаме по-дълга със 7-8 години продължителност на

живота им спрямо мъжете, независимо от преживяваната натовареност – на работното място и домашното обслужване, по-ниския трудов доход и пенсионно осигуряване.

Дълговата им обществена отговорност е сбор от естествено възприетата природодаденост, семейното възпитание и традиционна наследственост и справяне с преживяваните условия. Тя резултира във възпроизводството на страната не само като качество на новородените и адекватна подготовка на новозаместващо поколение, но и като пример за свободата, възприемана или не, като осъзната необходимост. Масовият случай не изключва примери за свобода и отзив на възпроизводствения дълг сред мъжете, но относително участието му в демографския процес е по-слабо влиятелно.

Вгледани в националната ни действителност, характерна със значителни различия по общности и реакция на дълговата отговорност не бива едновременно да се забравят глобалните демографски процеси, стремежът за спад на раждаемостта в развиващите се страни, както и тенденцията в развитите страни на преход към остаряващо население на прага на дигиталното развитие.

Хармонизирането на личните предпочитания и обществените потребности като приоритет на политиките за населението

Политиките за постигане на по-добър баланс между предпочитаното на лично лично равнище репродуктивно поведение и обществените потребности за възпроизводството на най-значимия ресурс в развитието – хората с техния потенциал в съвременността са изправени пред нови предизвикателства.

Едни приоритети, подходи, стимули са допринасяли за ефекта от приложението им в условия на системно нарастване на населението и позитивно развитие на всички демографски показатели. Във времето на стабилно демографско развитие провежданата протекционна политика за стимулиране на раждаемостта като държавен приоритет си взаимодейства с тогавашната ценностна система и обществени норми в тази област, според които за българите семейството е крепост и опора, децата се възприемат като първостепенна ценност, а поколенческите връзки – като източник на приемственост в традициите, социалния опит и нравствените добродетели. Подкрепата на държавата, финансово стабилна, ресурсно осигурена, устойчива и последователна по характер, допълвана от ведомствената политика в тази сфера е в унисон и дава тласък за

осъществяване на демографските нагласи на младите хора относно създаването на семейство и отглеждането на желан брой деца. Към този личен по същество проблем те подхождат осъзнато и отговорно, придържат се към общоприетия модел на дву-и тридетно семейство, като в национален мащаб това осигурява балансирано възпроизвеждане на поколенията и известен положителен естествен прираст. По този начин обществените потребности се пречупват и съгласуват по един естествен път с индивидуалните интереси и личните предпочитания и гарантират както нарастването на населението, така и семейната и личностна удовлетвореност от създаваното потомство.

В условията на прехода към пазарно стопанство връзката на обществените потребности от демографско възпроизводство и реализацията им на равнище семейство и отделната личност придобива силно противоречив характер, което принципно променя проявленията на понятията свобода и дълг във възпроизводствения процес. В основата на това противоречие е сериозната критика, на които е подложено участието на държавата в него в съответствие с неолибералните виждания за мястото ѝ в общественото устройство. Наред с налаганата практика за оттеглянето ѝ от този процес и оспорването на пронаталистичния характер на провежданата дотогава държавна политика, тя получава интерпретации, разколебавачи доверието към нея. Те целенасочено акцентират върху определени моменти, отправяйки критики „...за политизиране на репродукцията на населението и засилване на механизмите за контрол на държавата над репродуктивното му поведение, които предвиждат масивна намеса в ежедневието и личния живот на хората“. Оттук визирания автор извежда твърдения, че посредством социално-политически мерки за стимулиране на фертилността и субсидирането с парични средства на разходите по отглеждането на деца държавата се опитва да нормира репродуктивното поведение и сексуалността (Брумбауер, 2007: 482-490). Според други автори политиката за стимулиране на демографското възпроизводство се идентифицира с разработването на цялостна биополитика за контрол над населението, която цели въздействие и управление на възпроизводството и семейството, като жените се превръщат в обекти на силен биополитически натиск (Димитрова, 2006: 130). Подобни оценки имат за цел да предизвикат съответна промяна във възприемането на провежданата демографска политика в посока, че това се прави само в интерес на държавата и обществото и от

позициите на натиск спрямо отделното семейство и личността. Всъщност налагащата се още в първите години на прехода разлика, характеризираща репродуктивните нагласи на жените между желаниа и реализирания брой деца показва не влиянието на „биологичен натиск“, а проявяваща се липса на условия за реализиране на личните желаниа и нагласи за раждане на деца, както и на появата следствие на тази причина на явлениято „отложени раждания“. Като елементи на принуда наистина могат да се приемат отделни административни мерки, като тези за ограничаване на раждаемостта с даването на разрешения за аборти при определени условия. Това се прилага временно и не е в състояние да обезличи широкообхватния спектър от привилегии, свързани с политиката в подкрепа на младите семейства (жилищна и финансова), за осигуряването на продължителен отпуск за отглеждане на децата, за закрила на женския труд и майчинството, за социална сигурност (Михова, 2011: 92).

Новите параметри на отношенията между свободата и дълга, породени от икономическите и социалните преобразования в прехода са повлияни и от обстоятелството, че в условията на пазарно стопанство демографската политика загубва своята действеност и ефективност. Голяма част от мерките стават неприложими в новите условия. Обезценени са редица регламентирани от трудовото законодателство права в областта на социалната защита на труда на жените, особено в разширяващия се частен сектор. Оттегляйки се от досегашните си функции, държавата влага все по-малко финансови средства в тази област, променя универсалния принцип, осигуряващ право на всяко дете на надбавки с въвеждането на диференцирания, зависещ от доходите на семействата при избран много нисък праг, с което се лишават голяма част от тях от държавна подкрепа. Не закъснява и ответната реакция на семействата и респективно на жените. Под влияние на бедността, социалната несигурност, безработицата те изразяват „свободната“ си воля в това да отлагат бракове и раждания, част от които са обречени да не се състоят. Правото на „свобода“ в решенията се изразява и в доброволен отказ на жените да не ползват законно предоставените им придобивки. С оглед запазване на работното си място те съкращават времето на платения и неплатен отпуск по майчинство, не ползват полагащите им се болнични за боледуващите си деца, не се възползват от намален работен ден при кърмене, полагат нощен и извънреден труд, приемат с компромиси условия на труд, съдържащи рискове за опазване на

репродуктивното им здраве (Михова, Кергоат, Николова, Донев, 2005: 150). Може да се спори дали това е предпочитана свобода на действие, или прикрита форма на принуда с оглед адаптацията към новата икономическа и социална среда. Не по-малко съществен в случая е и въпросът как това рефлектира и снижава заложеното по природа у всеки човек чувство за дълг относно продължението на рода и то във време, когато обществото става свидетел на срива на всички демографски показатели на страната и на необратими тенденции в развитието на всички демографски процеси и структури.

От гледна точка на проявленията на свободата и дълга в новата ситуация настъпват сериозни размествания в предпочитанията за лично израстване за сметка на ориентацията към създаване на семейство и поколение. Разколебан е самият инстинкт за възпроизвеждане. Пробива си път непознатото доскоро явление съзнателно бездетство. В подкрепа са редица неолиберални схващания и концепции за неприкосновеността на личния живот и решенията в тази област. Подлага се под съмнение дали изобщо въпросът за обновлението на поколенията има обществен характер и звучене. Младите хора са принудени да вметват семейните и репродуктивните си нагласи в лабиринт от предизвикателства – несигурна заетост, ниски доходи, дефицит от социална защита и сигурност, множество бариери пред личностната реализация, неувереност пред бъдещето. Сред тях те трябва да открият своята истина за собственото си възпроизвеждане и да припознаят продължението на рода и съхраняването на нацията като ценности, житейски цели и извор на удовлетворение от живота. При тези разнопосочни промени от ценностен характер все по-трудно става формирането на отговорността за демографското бъдеще на България както на общонационално, на регионално и общностно равнище, така и на нивото на отделния индивид.

Стимулирането на този процес изисква на всички управленски равнища, както и в средите на гражданското общество да се изгради нова визия за демографския проблем на България, която да проникне в общественото и лично съзнание като неотложна национална доктрина, от която зависи съдбата ѝ и националния ѝ суверенитет. Съвременните поколения са призвани да се проникнат от мисълта за ролята си на двигатели в битката за овладяване на демографския срив, която ще продължи поне до средата на настоящето столетие и за постигане на онова обновление на поколенията,

създаващо необходимия човешки потенциал за бъдещия икономически, духовен и демографски растеж на страната. Това предполага преживяваните от страната демографски сътресения да се осмислят в един много по-широк контекст. Смисълът на това е постигането на по-дълбоко вникване в последиците от рязкото намаляване на населението и на фона на многократно нарастващото в глобален мащаб човечество, включително и в съседни нам на Балканите страни. Както и осмислянето на рисковете за страната, произтичащи от прогнозата до средата на настоящия век да загубим целият си естествен прираст от 1946 до 1985 г., да се лишим от 40% от трудовите си ресурси, двойно да намалее встъпващите в икономически активна възраст спрямо излизащите от нея. Една нова визия за демографския проблем би разкрила опасностите, които той крие за националната независимост и суверенитета на България. Тя би помогнала да се осъзнае нарастващата взаимна обусловеност и зависимост между икономическата и демографската система, както и потенциалната заплаха от провал на социално-икономическите планове по причина на демографския фактор. Повишено внимание се изисква и към опазването на репродуктивните възможности на намаляващия контингент жени от националния ни генофонд, където допълнително се намесват либерализацията на секса, наркоманията, бездетството по медицински съображения и съзнателният отказ от деца. За преодоляването на произтичащите предизвикателства от тези обстоятелства и прогнози е необходима отговорността на поколения българи, осъзната и възприета като достойна мисия в името на демографското бъдеще на една древна и хилядолетна държава, каквато е България.

Заклучение

Изложените в материала размисли и научни аргументи са породени от стремежа да се навлезе по-дълбоко в състоянието и проблемите, свързани с проявленията на етичните категории „свобода“ и „дълг“ в една специфична система, каквато е демографската и по-специално в процеса на въздействието им върху репродуктивността, чието ниско равнище е един от основните фактори за настоящия демографски срив в България. Този въпрос, достатъчно значим и актуален, е сравнително слабо изследван и по-нататъшните проучвания в тази насока биха допринесли за интердисциплинарното третиране на демографския проблем на страната.

Споделените в случая тези, без претенции за изчерпателност, маркират все пак част от проблематиката в тази област. На тази база могат да се направят някои изводи и заключения, имащи отношения и към бъдещите изследвания в тази област.

Преди всичко се откроява потребността от разширяване на взаимодействието между изследователите от етичното и демографското направление на науката в разкриването на съвременните проявления на етичните категории в развитието на демографските процеси при осъществената смяна на модела на социално-икономическата формация у нас и последвалата радикална промяна в демографската ситуация. Изпъква необходимостта към емпиричните изследвания от статистически и социологически характер да бъдат включвани повече и по-разнообразни признаци, включително от етично естество предвид тяхното нарастващо въздействие върху демографското поведение на индивидуално и общностно равнище.

От бъдещо развитие и усъвършенстване се нуждаят теоретичните виждания и методологичните подходи за изследване на взаимозависимостите между ценностната система на личностно и общностно равнище в областта на демографските ориентации и битуващите социални и морални норми в тази област. От този род са проблемите за взаимодействието на природо-биологичните фактори с етичните норми, за сложните отношения между лица с различна физиологична и емоционална природа в семейството при избора относно детността, за биологичните и социалните характеристики на репродуктивността и др.

Политиката за населението би придобила по-голяма действеност и ефективност, ако при формирането на подходите, механизмите и конкретните мерки се проявява по-добро познаване и по-пълно съответствие на личните предпочитания с възможностите за съгласуването им с конкретните социално-икономически условия и промените в действащите фактори. От това до голяма степен зависи изборът на поведение относно репродуктивността, което в масовото му проявление би довело до едно по-добро демографско бъдеще за България.

ЛИТЕРАТУРА

Найденова, П. (2021). *Развитие на демографската мисъл в България*. С., ЦДИО, 429 с.: табл.

Брумбайер, У. (2007). *Социалистическият начин на живот: Идеология, общество, семейство, политика в България (1944-1989 г.)*. Русе, МД Елиас Канети.

Димитрова, Е. (2006). Биополитическото конструиране на пола през периода на социализма в България. – В: *Социологически проблеми*. 2006, 6, 12 – 139.

Михова, Г. (2011). *Демографската политика в България. традиции, обществени потребности, съвременни измерения*. С., Акад. изд. Проф. М. Дринов.

Михова, Г., Д. Кергоат, М. Николова, Д. Донеv. (2005). *Работно време, условия на труд, демографско поведение*. С., Акад. изд. Проф. М. Дринов.